

זיוה שמיר

אמת מארץ-ישראל

אור חדש על ספרו של חנוך ברטוב
של מי אתה ילד - עם זכיייתו בפרס ישראל

לראשונה קראתי את ספרו של חנוך ברטוב של מי אתה ילד סמוך ליציאתו לאור בשנת 1970, ותכף ומיד נשביתי בקסמו. זהו ספר אישי וקולקטיבי כאחד, האוצר בין דפיו "אמת מארץ-ישראל"; ספר שנכתב מתוך חדרוה של מספר המתרפק על זיכרונות ילדותו ומשתף בהם את קוראיו, תוך שהוא מעמיד לפנייהם מסכת נוסטלגית מרירה-מתוקה, שכולה אמת צרופה, ללא פרכוס או התהדרות במלבושים שאולים. מתוך שברי מראות ילדות, משעשעים ומעציבים גם יחד, הולכת ומתגלה לנגד עיני הקורא אספקלריה גדולה ומאירה, ובתוכה משתקפות חוויות ילדותם של בני דור תש"ח במושבה פתח-תקווה של שנות המנדט הבריטי.

לפני ארבעים שנה קראתי את הספר בנשימה אחת, התרגשתי מעיצוב הדמויות ומתיאור החיים בארץ בשנות העשרים והשלושים, הן שנות "המאורעות" שפקדו את "היישוב" בין שתי מלחמות העולם. התפעלתי מן הלשון הטבעית והבלתי המאולצת, שכמוה לא נשמעה בסיפורת הישראלית עד להופעת ספר זה, ומן ההשקפות הגלויות והמובלעות של המחבר העולות ובוקעות מבין שיטי הטקסט. התיאור הזכיר לי סיפורים אותנטיים ששמעתי מבני משפחתי, אנשי העלייה השנייה, ממייסדי "אם המושבות", ולהפתעתי אפילו גיליתי ש"חטאות נעורים" של אבי (חוברות בלשים שחיבר בגיל 16 כדי לממן את לימודי אחותו) נזכרים כאן בין אותם "ספרים אסורים" שבולע הנער בלא ידיעת הוריו. לא מכבר יצא ספר זה לאור במהדורה מחודשת לרגל זכיייתו של ברטוב בפרס ישראל לסיפורת (של מי אתה ילד, הספריה החדשה, תל-אביב 2010), ובקריאה חוזרת התגלו לי מעלות רבות נוספות של ספר זה, שהפך זה מכבר לקלסיקה מודרנית ונמנה עם הרומנים הנלמדים לבחינות הבגרות. מיתרון הפרספקטיבה, דומה שניתן להציב את של מי אתה ילד כטוב וכמושלם בין ספרי חנוך ברטוב.

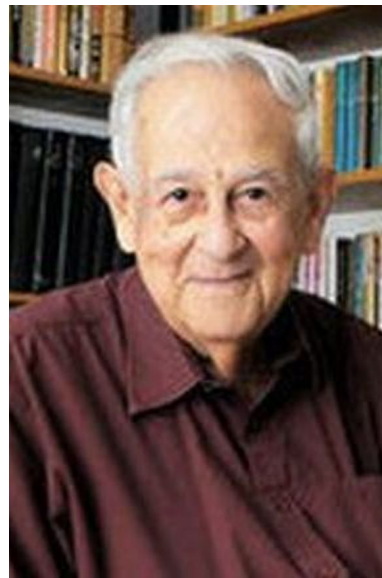
בעת שיצא הספר לאור, נערך בחוג לספרות אנגלית של אוניברסיטת תל-אביב קורס מתקדם בשם The Search for Identity (החיפוש אחר הזהות), שבו הרבו לנתח סיפורי ילדות והתבגרות אמריקניים, העוסקים בשאלות האינדיווידואציה והחניכה, למן טום סויד הקלברי פין של מארק טוויין ועד למות הזמיד (To Kill a Mockingbird) של הרפר לי. בין סיפורי הילדות וההתבגרות הללו בלטה קבוצה גדולה של ספרי חניכה פרי עטם של סופרים יהודים-אמריקנים שנולדו כמו חנוך ברטוב בין שתי מלחמות העולם להורים מהגרים ממזרח אירופה. סופרים אלה, שהוריהם עזבו את העיירה היהודית שנחרבה, או את ערי גליציה, והטילו את עצמם ואת בניהם לתוך היורה הרוחת של "כור ההיתוך", התלבטו

כנראה אף יותר מאחרים בבעיות הגיבוש של האישיות והזהות, והם שהולידו את התפסן בשדה השיפון (ג"ד סלינגר), חוג הסרטן (הנרי מילר), היה שלום קולומבוס (פיליפ רות), את הדגול ושמי הוא אשר לב (חיים פוטוק), ועוד ועוד.

של מי אתה ילד השתלב לגבי דידי היטב במסכת ססגונית זו של סיפורי ילדות והתבגרות, שחלקם מסופרים בקולו של מספר תמים או מיתמם, שהוא ספק ילד, ספק מבוגר המתרפק על מראות הילדות ומשחזר אותם במקוטע. חנוך ברטוב משחזר בספרו את קורותיו של ילד קטן, שמתבגר מפרק לפרק, נחמן שפיגלר שמו (כידוע, השם המזרח-אירופי "שפיגלר" והמלה העברית-ארמית "אספקלריה" מאותו שורש יוני נגזרו), הנאלץ בתחילה לשחזר את זיכרונותיו דרך הפריסמה של זיכרון הוריו, עד שהוא עומד על דעתו וזוכר את האירועים בכוחות עצמו. מרסיסי המראות, תרתי משמע, הוא בונה את תמונת עולמו, המשקפת גם את עולמם של בני דורו בארץ ובארצות ההגירה בעולם בין שתי מלחמות העולם. הספר מסתיים בחגיגת בר-המצווה של הילד שהפך בינתיים לנער - טקס החניכה היהודי שבו רואים ההורים הגלותיים את כניסתו של בנם לעולם הבגרות וקבלת עול מצוות, ואילו הבן "הצבר", שפרק עול תורה ומצוות, רואה בטקס זה הזדמנות להוכיח לעצמו את "גבריותו", ולקבל סוף-סוף לידיו את זוג האופניים הראשון שלו, המאפשר לו להינתק מחבל הטבור של בית אבא-אמא ולצאת ממנו למרחקים ולמרחבים. טקס זה נערך בקיץ 1939, ימים ספורים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

מאז קראתי לראשונה ספר מופת זה, המעלה מראות, קולות וניחוחות אותנטיים מחיי המושבה הארץ-ישראלית, על שלל דמויותיה ומנהגיה הטיפוסיים, הזדמן לי לשוחח עם חנוך ברטוב, ולשמוע מפיו כמה אמתות בלתי מתיישנות (כגון אמירתו שלפיה שעונו של הסופר איננו שעונו של המבקר, או האמירה שלפיה קלסיקה הולכת ומתגבחה ככל שאנו מתרחקים ממנה וכל השאר הולך ומתנמך, הולך ונעלם). דברי ברטוב עלו בזיכרוני בעת המפגש המיוחד עם ספרו, ונוכחתי לדעת שאמתות אלה כלל לא התיישנו, וכוחן יפה גם היום. אכן, הדיאגנוזות והפרוגנוזות הללו של ברטוב התממשו במרוצת השנים בדיוק נמרץ: מבקרים שהרעידו פעם את אמות הספים ופסלו את כל סופריו של דור המאבק על עצמאות ישראל כעפרא דארעא, היום איש אינו מתאבק בעפר רגליהם וכתביהם מעלים אבק על מדפי הספרייה. לעומת זאת, ספרו של ברטוב, ששעונו מכונן למנות שנים ועשורים, ולא דקות ושניות, לא איבד מגדולתו ומחננו הטבעי כל עיקר. להפך, כקלסיקה אמתית, הוא הולך ומשתבח בעיני הקורא, אף צובר נפח ומשמעות, ככל שנוקף הזמן. קריאתי המחודשת בספר אינה דומה כלל לזו הראשונה, ואף זהו סימן לספר מופת, שבכל קריאה אתה מגלה בו פנים אחרות, ואפשר להפוך ולהפוך בו עוד ועוד.

מיתרון הפרספקטיבה, ניתן היה לי גם להיווכח שספר צנוע ואמתי זה, שהופעתו הראשונה לא לוותה בתרועת הצוצרות, השפיע על הספרות העברית בדרכים רבות מהמשוער. כך, למשל, ספרו של ברטוב הוא אולי הראשון בספרי בני דורו שנתן קול לאם היהודייה, שהודרה עד אז מספרות דור תש"ח. ספריהם של בני הדור, שנכתבו ברובם בידי "צברים" שוללי הגלות וחורפיה, שאחזו במחרשה ובשלח גם יחד, לא הרבו להעלות קווים לדמותה של ה"ידישע מאמע", שנחשבה בעיניהם דמות רכוכית וגלותית שעלולה לזרוע זרעי תבוסה בקרב הלוחמים הצעירים. בני הדור העדיפו, בחיים כבספרות, את החבורה הצעירה

חנוך ברטוב וספרו של מי אתה ילד, שיצא במהדורה מחודשת לרגל זכייתו בפרס ישראל

של אחיהם לְשֶׁק, והשליכו הצדה קשרי משפחה מעיקים. לעומת הספרות היהודית-אמריקנית, שבה "כיכבה" דמות האם היהודייה באינטנסיביות מרובה, לעתים עד לזרא, לא העמידה הספרות הארץ-ישראלית והישראלית את הדמות הדומיננטית הזו במרכז, אלא בשולי השוליים (לא ייפלא שאם יהודייה שתלטנית ומסרסת כדוגמת צירל, גיבורת ספרו של עגנון סיפור פשוט [1935], ספר שנוצר אמנם לאחר עלייתו השנייה של עגנון ארצה, מתוארת על רקע העיירה הגליצאית שבוש [=בוצ'ץ'], ולא על רקע ארץ-ישראל ו"היישוב").

והנה, חנוך ברטוב היה הראשון בסיפורת הישראלית שהעניק מקום של כבוד לדמותה האנטי-הרואית והשתלטנית כאחת של האם היהודייה הארץ-ישראלית, ילידת הגולה, זו המבקשת לגנון על בנה-גוזלה "הצבר" ממש כמו האם היהודייה "הקלסית" המוכרת לנו מכתבי שלום עליכם. בכך סלל ברטוב דרך למספרים צעירים ממנו, כדוגמת עמוס עוז, חיים באר, דוד גרוסמן ואחרים, שכל אחד מהם העמיד בדרכו דמות של אם יהודייה עגמומית, לא "צברית", המעצבת לטב ולמוטב את גורלו של בנה - מסוככת עליו, ובו בזמן מעיקה עליו בנוכחותה ובתביעותיה. אמו של נחמן, גיבור ספרו של ברטוב, מתגעגעת להוריה שנשארו בגולה ולנופי ארץ הולדתה, על יערותיהם ופלגי המים שלהם. מתוך אכזבתה הנואשת מבעלה, מחיי נישואיה ומחיי הפרנסה הקשים במולדת החדשה, היא רוצה לעזוב את בעלה ולקחת אתה את בנה לבית הוריה בפולין (ומעל הספר מרחפת השאלה: מה היה עולה בגורלה ובגורל בנה אילו מימשה האם את שאיפתה זו, ואילו באמת חזרה חס וחלילה לבית הוריה שבפולין ערב מלחמת העולם השנייה, אפילו לביקור קצר).

תמונה קבוצתית משנת תרצ"ד של תלמידי ה"חדר" שארית ישראל עם המורה הלפגוט (במרכז השורה השנייה). משמאלו – בן המורה, חנוך ברטוב. תמונה מתוך רשימת זכרונות של חגית אהרונוף על ימי הייקים הראשונים בפתח-תקווה, שהתפרסמה ב-16 בנובמבר 2006 ב"חדשות בן עזר", מכתב עתי הנשלח ברשת. שלמי תודה לחגית אהרונוף ולאהוד בן עזר.

לא ייפלא שברומן כדוגמת *של מי אתה ילד*, המעמיד את ה"יידישע מאמע" במרכז הזירה, יש מקום גם למשקעים מרובים מ"לשון האימהות", ולא מ"לשון האבות" בלבד. אכן, גם היידישיזמים הרבים, בספרו של חנוך ברטוב היו בעת פרסומו הראשון של ספר זה בבחינת חידוש גמור בספרות הישראלית, ובספריהם של בני דורו של ברטוב באופן מיוחד. בני הדור נהגו לשבץ בכתיבתם בהשפעת עגנון והזו (ובהשראת *ספר האגדה*, הפופולרי של ביאליק ורבניצקי) צירופים רבים מלשון חז"ל, המפגינים לא אחת ידענות-חושפת-בורות, והנראים ממרחק השנים מאולצים ובלתי טבעיים. צירופים משנאיים אלה גם גורמים לכך שהספרות של דור תש"ח נראית היום לרבים מהקוראים הצעירים מיושנת ובלתי קריאה בעליל. לא כן ספריו של ברטוב, שלשונם לא התיישנה כלל במרוצת השנים שחלפו מיום היכתבם. הלשון בשל *מי אתה ילד*, מכל מקום, היא לשון דיבור טבעית, כמות שהיא, ללא ניסיון להעטות עליה מחלצות שאינן יאות לה. כשם ששום צבר לא יאמר "אינני הצבר המיתולוגי" (ועל כן הרשה ברטוב לעצמו להפר את כללי העברית התקנית, והכתיר את ספרו הפובליציסטי בכותרת *אני לא הצבר המיתולוגי*), כך גם כותרת ספרו של *מי אתה ילד*, מתירה לעצמה "להקליט" במהימנות את לשון הדיבור האופיינית לבני הדור, על כל שגיאותיה החינניות, השאלות לא אחת מלשון יידיש (ובמאמר מוסגר, כשקראתי לא מכבר את הרומן היפה *אזונוי כלה* מאת מירי ורון, המשובץ אף הוא ביידישיזמים לרוב, חשבתי לעצמי שהיה מי שסלל לה את הדרך והעניק לה לגיטימציה להשתמש בלשון היברידית, "הפּראַיִדית", שסופרי הדורות הקודמים השתמשו בה אמנם בלשון הדיבור היום-יומית, אך לא מצאו לנכון להכניסה ל"היכל הספרות").

האמת של חנוך ברטוב היא כמובנים אחדים אמת ברנרית, שאינה מחניפה לקהל ואינה מצפה את התמונה ברזק של ערפילי מיתוס מזויפים. גם ברטוב, כמו ברנר, ראה בפתח-תקווה עוד עיירה

יהודית גלותית, ובה יהודים קשי יום המנסים ככל יכולתם לשרוד ולהעניק לילדיהם חינוך טוב, וספרו אינו שר שיר הלל לחיים החדשים במולדת החדשה. ברטוב העמיד בספרו סיפור שאינו נכנע בשום דרך לשגרת המוסכמות או לראייה סטראוטיפית, שבכזב יסודה. אין כאן ארץ שהאביב בה ינווה עולמים, ואין כאן יהודים חדשים, שהצליחו להפוך את הפירמידה ההפוכה של היהודי הגלותי, ואין כאן צבר מיתולוגי, בהיר שיער וכחול עיניים, זקוף קומה ומשורג שרירים, תמונת תשליל של המתמיד שחור העיניים ולבן המצח משירי בית-המדרש. האם המתגעגעת לנופי ילדותה ולצמחייתם קובלת כי "פה אין בכלל אביב" (עמ' 174), בעלה הופך על כורחו לחנווני ולמלמד (שני עיסוקים גלותיים טיפוסיים, שאותם הוא נוטש כדי להיות טיח בעל ידיים פצועות ומיובלות), ובנם שזוף אמנם כ"צבר", אך עורו חלק כשל ילדה (עמ' 100). הוא אינו מתפעל מבני המושבה ה"לובים", שיודעים להפליא בו את מכותיהם, אך אינם יכולים לשמש לו מושא לחיקוי ולהערצה.

לא אחת מתעלה הסיפור החד-פעמי הזה, שאינו נענה לשגרת המוסכמות והסטראוטיפים, למדרגת סמל ארכיטיפי. המטבעות שמביאה הסכתא בתוך הכסת מסמלים את הכנסת הגלות לארץ-ישראל (שהרי הכסות מלאות הנוצות והמטבעות המוחבאים בתוך הן סמל הקיום היהודי הגלותי, חסר השורשים והביטחון ביום המחר, זה המחייב התכוננות מתמדת ליציאה לדרך הנדודים עקב גזרות וגירושים). גם הריב במושבה על קביעת הגדרות מסמל את המריבות הגדולות והמשמעותיות יותר על קביעת הגבולות. של מי אתה ילד איננו שיר הלל לגבורת החלוצים במולדת החדשה-ישנה, אלא מתאר הוויה אנטי הרואית; "יום קטנות" של חי פרנסה קשים, חסרי כל חן וחסד ורחמים.

אכן, אם חנוך ברטוב הוא במובנים רבים נכדו של ברנר (ונינם של מנדלי ושל שלום עליכם), הרי שהוא אביהם הרוחני של יהושע קנז ושל חיים באר, המציגים בספריהם הוויה ארץ-ישראלית אנטי הרואית, שבה "הצבר" עדיין לומד בבית-ספר דתי, או מנגן בכינור, כלי נגינה וירטואוזי וקל לטלטול, סמלו של היהודי הגלותי (מעמדים רבים בספרו היפה של קנז *מונט מוטיקלי*, למשל, נושאים את חותמם של ספרי הילדות והנערות במושבה של חנוך ברטוב). לא אחת גם השפיע ספר זה אפילו על רעהו הבכיר, ס' יזהר, שבכור סיפורי הילדות המאוחרים והאפילים שלו *מקדמות* (1992) מכיל בתוכו מעמדים המזכירים את אלה שברומן של מי אתה ילד. סצנה מרשימה ביותר בספרו של יזהר היא אותה סצנה בפתח הרומן, שבה נחיל צרעות עוקץ את הילד, ואביו לוקח אותו בזרועותיו ומבהיל אותו לרופא, שנמצא במרחק ארבע שעות נסיעה. "איך אבא מושיב ילד על קן צרעות" שואל המחבר המובלע, ושאלתו מקבלת משמעות סמלית רחבה בדבר הקיום המסוכן במרחב השמי בין שכנים עוינים. סיפור מרשים זה, גם אם יסודו באירוע שאירע במציאות, מזכיר בעיצובו את תיאור האב בפתח הרומן של מי אתה ילד, הרץ לרופא עם ילדו שנכווה מאש הפתיליה, וממלל באוזניו: "כבר, קצלה, כבר נמ'לה, כבר אנחנו מגיעים אל הרופא, יינגעלע..." (עמ' 13).

לא פעם אמר חנוך ברטוב בראיונות שאת השם נחמן בחר כהומאז' לגיבורו של פיארברג, שעבר תהליך התפקרות ונעשה "אפיקורוס", אך דומני שיותר משניכר כאן רישומו של "לאן?" ניכר כאן רישומו של סיפורי הילדות של נחמן אחר, שעליהם אפשר לומר (בנוסח האמירה המפורסמת על גוגול) שמתוך קפלי סיפוריו של שמואליק ב"ספיח" ומבין קפלי עלילותיו של נח ב"מאחורי הגדר" צמחו כל סיפורי הילדות של ספרותנו. שמוליק, גיבור "ספיח", מספר בפתח הסיפור כי הוא שמיני

לבטן, אך הסיפור כולו מתמקד בו בלבד - כאילו לא היו לו אחים. רוב הסיפורת של בני דור תש"ח, ושל ברטוב בכללה, היא "ספרות ללא אחים" - גם משום שהיא מושפעת מסיפורי ביאליק וגם משום שהיא העדיפה את האחאים על האחים. בניגוד לטולסטוי, שסיפר באוטוביוגרפיה שלו גם על אחיו ואחיותיו, סיפורי הילדות הארץ-ישראליים והישראליים, עד לספריהם הבת-מודרניים של מאיר שלו ודוד גרוסמן ובני דורם, היא ספרות ללא אחים, וכזה הוא גם הרומן של מי אתה ילד, שבו הילד נחמן גדל לבדו (עמ' 133), מנותק מקשרי משפחה מעיקים.

כמו נח של ביאליק, גם נחמן של ברטוב דומה לשכניו-אויביו. נח השחרחר והשוזף, גיבור "מאחורי הגדר", רוכב על סוס כקוק בן חיל, ונחמן חולם לרכב על סוסה ערבית (עמ' 103), כולם קוראים לו "ערבצ'יק", והוא משוכנע שהוריו לקחו אותו ממאהל הברואים וגידלוהו כאילו היה בנם. גם הילדים קוראים לו "נחמן-אחמד" (עמ' 45), ומחזקים בו את דימויו העצמי כילד אוהלי קדר. אצל ברטוב, כבסיפורי הילדות של ביאליק, לפנינו שילוב של ראייה ילדית ושל ראייה בוגרת של מספר המשחזר את זיכרונות ילדותו, ובמרכז ילד "בעל חלומות" שאינו הולך עם "השיירה". כאן וכאן מתעלה הסיפור הפשוט למעלת סמל, כגון תיאור תיקון הגג או קביעת הגדר (גם ב"מאחורי הגדר" יש תיאור טעון סמליות של תיקון גג). כאן וכאן משמשות מלחמות הילדים סמל ורמז מקדם למלחמות הדמים, שעתידות למרד את חיינו ללא תכלה וללא תוחלת. כאן וכאן הילד מגורש פעם אחר פעם מגן העדן האבוד של הילדות (אצל ברטוב הגירוש הראשון מגן העדן היא ההינתקות מחיק האם שעה שהילד נשלח לגן הילדים של בלומה, צעד נוסף בדרך להתבגרות מתרחש שעה שהילד עד למריבה הקשה בין הוריו, המחשבים להיפרד, והיציאה הממשית אל עולם המבוגרים מתרחשת כשהוא מקבל לידי את זוג האופניים המיוחל, המאפשר לו לצאת אל העולם הגדול). כאן כבפתח הסיפור "ספּיח" (שהשפיע אגב על פתיחת הרומן *מקדמות* של יזהר) נארגים מראות הילדות על יריעה אחת שלמה (וראו עמ' 152: "רקמה אחת שלמה"). במחקרי על ביאליק תיארת את יצירתו כמתארגנת (הן בתבניות המציאות והן במשמעים הגלויים והסמויים) בסדרה של מעגלים קונצנטריים - למן המעגל האישי הצר, דרך המעגל הלאומי הקולקטיבי, בהווה ובכל הזמנים, ועד למעגלים האוניברסליים והטרנסצנדנטיים, המתפשטים לאין קץ. ספרו של ברטוב נענה גם הוא לכלל "ביאליקאי" זה, שלפיו יש תואם מלא בין המעגלים, ולפיו הגבולות בין רשות הפרט לבין רשות הכלל קורסים ונבלעים.

פרשן בעל מזג היסטוריוסופי ימצא ברומן של מי אתה ילד כר נרחב לדיונים על אותות הזמן. נזכר כאן ספרו של אביגדור המאירי *השיגעון הגדול* על מלחמת העולם הראשונה כרמז מקדם לזוועות מלחמת העולם השנייה (עמ' 150), נזכרות כאן מלחמות הילדים כרמז מקדם למלחמותיהם של "הגדולים" (עמ' 162) והריב על הגדרות בין השכנים כרמז מקדם לסכסוכים על קביעת גבולות (עמ' 164). מסתננים לרומן הדיה של מלחמת האזרחים בספרד (עמ' 195), ונזכרים בו המאורעות, דרך אזכור הנבוט והשבארייה ומדי הגאפיר (עמ' 219). בקצרה, באמצעות מחרוזת סיפורי ילדות נוסטלגיים, מבודחים וטריוויאליים-למראה, על חייה ואורחותיה של משפחה יהודית בפתח-תקווה של שנות השלושים, שהמירה חיי גלות במזרח אירופה בחיים גלותיים למדיי בארץ-ישראל, מִזְמַן הספר לקוראיו אנטומיה בזעיר-אנפין של החיים בארץ ובעולם ערב מלחמת העולם השנייה, ואפשר שיריעה זעירה זו, המשקפת את המציאות הפרובינציאלית במבט אישי, מדמיע עין ומשועשע כאחד, היא אוניברסלית מאין כמוה ומיטיבה לשקף את העת אף יותר מספרי ההיסטוריה הרציניים.